

UOT 81'28;81'286

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2026.1.138>

NAXÇIVAN ŞİVƏLƏRİNDƏ BAŞ VERƏN BƏZİ FONETİK HADİSƏLƏR HAQQINDA

ON SOME PHONETIC PHENOMENA IN THE NAKHCHIVAN DIALECTS

Nuray ƏLİYEVƏ *

XÜLASƏ

Məqalədə Naxçıvan şivələri fonetik cəhətdən tədqiq olunaraq göstərilir ki, burada özünü göstərən fonetik xüsusiyyətlərdən biri səslərin yerdəyişməsidir. Bu, iki şəkildə – yanaşı və yanaşı olmayan yerdəyişmə şəklində $ğr > rğ$, $yr > ry$, $lv > vl$, $l-n > n-l$, $m-n > n-m$ hadisələrində təzahür edir. Nəticədə sözlərdə səslər bir-birinin yerinə keçir və şivələr üçün xarakterik tələffüz formaları ortaya çıxır ki, bu da şivələrin özünəməxsusluğunu xarakterizə edir. Məqalədə həmçinin Naxçıvan şivələrində müşahidə olunan söz köklərində samit səslərin qoşalaşması da araşdırılaraq göstərilir ki, Naxçıvan şivələrində söz ortasında samitlərin qoşalaşması sözə müəyyən məna çalarlığı verir. Samitləri qoşalaşmış sözlərin ifadə etdiyi məna ilə həmin sözlərin tək samitli variantındakı məna arasında çoxluq-azlıq, artıqlıq, keyfiyyət fərqi qabarıq şəkildə özünü göstərir. Naxçıvan şivələrində söz köklərində daha çox sonor samitlər və s, ş, c, ç, q samitləri qoşalaşır. Heca artımı şivələrdə o qədər də geniş yayılmamışdır və bəzi hallarda indiyənə, tələsiyir, donuyur, acalır sözlərində müşahidə olunur. Heca düşümü isə heca yaradan sait səsin düşümü ilə bağlı olaraq özünü göstərir. Bu zaman Xəccə, gətədi, otdu, üsdə, gə:m sözlərində olduğu kimi bəzən bütün heca, bəzi hallarda isə hecadakı bir neçə səs düşür və bəzi hallarda hecadan əvvəlki sait səs də uzanır.

Açar sözlər: *dialektologiya, Naxçıvan şivələri, səslərin yerdəyişməsi, söz köklərində samitlərin qoşalaşması, heca artımı, heca düşümü.*

ABSTRACT

This article examines Nakhchivan dialects from a phonetic perspective and demonstrates that one of the prominent phonetic features observed in these dialects is sound transposition. This phenomenon occurs in two forms – adjacent and non-adjacent transposition – and is manifested in cases such as $ğr > rğ$, $yr > ry$, $lv > vl$, $l-n > n-l$, and $m-n > n-m$. As a result, sounds within words change places, giving rise to pronunciation forms characteristic of the dialects, which reflects their distinctiveness. The article also analyzes the gemination of consonants in word roots in Nakhchivan dialects and demonstrates that consonant gemination in the middle of a word adds certain semantic nuances. Clear differences in quantity, intensity and qualitative meaning are observed between words with geminated consonants and their single-consonant variants. In the roots of words in Nakhchivan dialects, sonorant consonants as well as the consonants s, ş, c, ç and q are most frequently geminated. Syllable addition is not widespread in the dialects and is observed only in some cases, such as *indiyənə*, *tələsiyir*, *donuyur* and *acalır*. Syllable reduction is related to the loss of a syllable-forming vowel. In words such as *Xəccə*, *gətədi*, *otdu*, *üsdə* and *gə:m*, sometimes an entire syllable is omitted, in other cases several sounds within the syllable are lost, and in some instances the vowel of the preceding syllable is lengthened.

Keywords: *dialectology, Nakhchivan dialects, sound transposition, consonant gemination in word roots, syllable addition, syllable reduction.*

GİRİŞ

Azərbaycan dilinin dialekt sistemində Naxçıvan şivələrinin həm coğrafi mövqeyinə, həm də tarixi-linqvistik inkişaf xüsusiyyətlərinə görə özünəməxsus yeri var. Bu şivələr ümumxalq Azərbay-

* AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, e-mail: naliyeva22@mail.ru
ORCID: 000-0003-0223-5199

can dilinin formalaşmasında mühüm rol oynamaqla yanaşı, türk dillərinin qədim fonetik xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanmasında da əhəmiyyətli mənbə kimi çıxış edir. Naxçıvan şivələri üçün fonetik hadisələr kifayət qədər səciyyəvidir və bunlar daha çox tələffüzün asanlaşmasına, mənanın daha dəqiq və bütün çalarları ilə çatdırılmasına xidmət edir. Xüsusən səslərin yerdəyişməsi, samitlərin qoşalaşması, heca artımı, heca düşümü kimi hadisələr şivələrin daxili qanunauyğunluqlarını üzə çıxarır. Bunlar yalnız tələffüz fərqi deyil, eyni zamanda dilin tarixi inkişaf mərhələlərini izləmək baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir.

SƏSLƏRİN YERDƏYİŞMƏSİ

Şivələri ədəbi dildən fonetik cəhətdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də səslərin yerdəyişməsi hadisəsidir. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu hadisə metateza da adlandırılır. Burada haqqında danışacağımız və nümunələr göstərəcəyimiz metateza hadisəsi sırf şivə faktlarıdır və ədəbi dildə müşahidə olunmur. Yerdəyişmə hadisəsinin iki növü var: 1. Yanaşı yerdəyişmə; 2. Yanaşı olmayan yerdəyişmə.

YANAŞI YERDƏYİŞMƏ

Yanaşı yerdəyişmə yanaşı işlənən səslərin yerini dəyişməsi şəklində təzahür edir. Naxçıvan şivələrində yanaşı yerdəyişmənin aşağıdakı tipləri özünü göstərir:

ğr>rg. Naxçıvan şivələrində bu hadisəyə tez-tez rast gəlirik: bağım “bağrım”, orğu “oğru”, dorğu “doğru”, arğı “ağrı”, dorğa “doğra” (Babək, Culfa, Şahbuz). Yerdəyişmənin bu tipi türk dialektlərində də geniş yayılmışdır: Qaziantep dialektində: urğamak<uğramak [Caferoğlu, 1995, s. 72], Anadolu dialektində: arğı<ağrı, barğı<bağrı, dorğa<doğra, urğa<uğra.

dy>yd: bayda “badya”, maydan “madyan” (Babək, Ordubad).

yr>ry: qıryət “qeyrət” (əksər şivələrdə), xoryat “xoyrad” (Şahbuz). Yerdəyişmənin bu tipinə İraq-türkman şivələrində: qıryətsiz [İraq-türkman ləhcəsi, 2004, s. 104], türk dialektlərində: baryam “bayram”, qaryet “qayret”, seryan “seyran”, sery “seyr”, aryl “ayrıl” kimi sözlərdə də rast gəlirik.

ks>sk//sg: disginməx’ “diksinqmək”, əsgix’ “əksik”. Bu hadisə İraq-türkman şivələrində öksürmək “öskürmək” [İraq-türkman ləhcəsi, 2004, s. 105], türk dialektlərində öskür “öksür”, yüskek “yüksek”, ösküz “öksüz”, esgil “eksil” sözlərində özünü göstərir.

yr>rg/ry: ırgəndi “ıyrəndi”, örgənməx’ (əksər şivələrdə)//öryənməx’ (Şahbuz, Şəhur) “öyrənmək”. “g və r səslərinin yerini dəyişərək işlənməsi qədim dövrlərə aid hadisədir. Belə ki, öyrən sözünə paralel olaraq həm ögrən, həm də örgən şəklində türk dillərinin qədim yazılı abidələrində də təsadüf edilir” [İslamov, 1968, s. 65]. Yerdəyişmənin bu tipi türk dilinin cənub-şərqi Anadolu dialektlərində də qeydə alınmışdır: örgən, örgat [Caferoğlu, 1995, s. 84].

lv>vl: havla “halva”, şavlar “şalvar”, yavlar-yapış “yalvar-yapış”, əvlan “əlvan” (əksər şivələrdə). Türk dilinin Anadolu dialektlərində yerdəyişmənin bu tipi hevlə “helva”, şavlar “şalvar”, sevlə “selvi” [Caferoğlu, 1995, s. 5] sözlərində özünü göstərir.

bl>lb: kalba//kalbayı/kəlbayı “kəbleyi, kərbalayı” (əksər şivələrdə), qilbə “qible”, qahım-qəlbə “qohum-qəbilə” (Culfa, Ordubad). Yerdəyişmənin bu tipini Ə.Cəfəroğlu Anadolu dialektində qilbə “kible”, talbada “tablada” [Caferoğlu, 1995, s. 4] sözlərində qeydə almışdır.

br>rb: İrbahım//İrbaham “İbrahim”, kirbit “kibrit”, Tərbız “Təbriz” (Babək, Culfa, Şahbuz, Şəhur, Ordubad).

Yerdəyişmənin bu tipi Türkiyə türkcəsi dialektlərində də bənzər nümunələrdə özünü göstərir: kürbə “kübre”, sarb “sabr”, karbirğa “kabırğa”, İrbam//İrbaham “İbrahim”.

vr>rv. Metatezanın bu növünə Naxçıvan şivələrində çox rast gəlinir: qırvım-qırvım “qıvrım-qıvrım”, qırvax “qıvraq”, Narvız//Navrız “Novruz” (Babək, Şahbuz). Bu yerdəyişmə dervan//dörvan “devran”, Narvız “Nevruz” sözlərində Türkiyə türkcəsi dialektlərində də qeydə alınmışdır.

Naxçıvan şivələrində qeyd etdiyimiz hadisənin əksi olan $rv > vr$ hadisəsinə də rast gəldik: dəvriş “dəvriş”, kavran “karvan” (Naxçıvan, Şahbuz) nümunələrində rv səs birləşməsi vr fonetik variantında tələffüz olunur. Dəvriş sözünün dəvriş [İraq-türkman ləhcəsi, 2004, s. 105] variantına İraq-türkman şivələrində də rast gəlirik.

$qç > çq // şq$: araşqın “araqçın” (əksər şivələrdə).

$ğz > zğ$: vazğal//vazqal “vağzal” (Culfa, Ordubad).

$ly > yl$: qaylan//qəylən “qəlyan” (Ordubad).

$yl > ly$: kişi xəlyaqı “kişi xeylağı” (Babək, Ordubad).

$lf > fl$: küflət//kiflət “külfət” (əksər şivələrdə).

$lh > hl$: məhləm “məlhəm” (Babək, Culfa).

$ml > lm$: yelmix’ “yemlik”, məlməkət “məmləkət” (əksər şivələrdə).

Yerdəyişmənin $lf > fl$, $lh > hl$ və $ml > lm$ tipləri Türkiyə türkcəsinin Anadolu dialektlərində: küflət “külfət”, mehlem “melhem”, çölmek “çömlek”, gölmek “gömlək” sözlərində qeydə alınmışdır.

$rm > mr$: dımrıx “dırmıq” (əksər şivələrdə).

$ru > ur$: doğurdan “doğrudan”, durba “truba” (əksər şivələrdə), Urqaya “Ruqayyə”, Ursiya “Rusiya”, urfu “ruhu” (Babək, Culfa, Ordubad, Şahbuz).

$rh > hr$: Fəhrad//Fəhrat “Fərhəd”, səhrəd “sərhəd” (Şahbuz, Şərur).

$fr > rf$: sırfa “süfrə”, mərfəş//mərfəc//marfaş “məfrəş” (əksər şivələrdə).

$hv > vh$: əvhal “əhval” (Babək, Şahbuz).

$şh > hş$: məşşur “məşhur” (əksər şivələrdə).

Yerdəyişmənin $fr > rf$ tipi: surfa//sufra “sofra”, merfeş “marfaş” sözlərində, $rh > hr$ tipi: mehremet “merhamet”, mehreba “merhaba”, mehrim “merhum” sözlərində, $hv > vh$ tipi: evhal “əhval” sözlərində Türkiyə türkcəsinin Anadolu şivələrində də qeydə alınmışdır.

YANAŞI OLMAYAN YERDƏYİŞMƏ

Naxçıvan şivələrində də Azərbaycan dilinin digər şivələri kimi, yanaşı olmayan yerdəyişmə az yayılmışdır. Bu fonetik hadisə zamanı sözdə yanaşı işlənən səslər deyil, sözün müxtəlif yerində olan səslər yerini dəyişir. Haqqında danışdığımız şivələrdə bu yerdəyişmənin aşağıdakı tipləri müşahidə olunur:

$l-n > n-l$: nəhlət “lənət” (əksər şivələrdə), konallı “kolanılı”, Konaldan “Kolanıdan” (Şahbuz).

$ğ-n > n-ğ$: yorunuğ//yornux “yorgun” (əksər şivələrdə).

$m-n > n-m$: intaham “imtahan” (əksər şivələrdə). Yerdəyişmənin bu tipi İraq-türkman şivələrində: mindər//məndər “nimbər” [İraq-türkman ləhcəsi, 2004, s. 106], Türkiyə türkcəsi dialektlərində: inam “iman”, neşim “meşin” sözlərində qeydə alınmışdır.

$n-m > m-n$: ağramonnux//aqramon “aqronom” (Ordubad, Şahbuz).

$t-r > r-t$: görsət “göstər” (əksər şivələrdə).

$k-ç > ç-k$: çökür “köçür” (Kəngərli: Çalxanqala).

Naxçıvan şivələrində özünü göstərən yerdəyişmə tiplərinin bir qismi Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər şivələrində də mövcuddur.

SÖZ KÖKLƏRİNDƏ SAMİTLƏRİN QOŞALAŞMASI

Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dilləri, onların dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan şivələrində də bir qrup söz köklərində müxtəlif məqamlarda samit səslərin qoşalaşmasına təsadüf olunur. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu hadisə qeminat adlandırılır. Akademik M.Şirəliyev yazır ki, söz ortasında bütün samitlər deyil, sonor samitlər və bəzi hallarda v , q , d , z , j , y , t , $ç$, $ş$ samitləri qoşalaşır. Samitlərin qoşalaşmasına başqa türk dillərində də rast gəlirik. Lakin bu hadisəni doğuran səbəblər hələlik türkologiyada izah edilməmişdir [Şirəliyev, 2008, s. 117].

Söz köklərində samitlərin qoşalaşmasından danışarkən M.İslamov yazır: “Söz ortasında səssizlərin (samitlərin) qoşalaşması dedikdə ədəbi dildə bir səssizlə (samitlə) yazılan bəzi sözlərin dialektə qoşa səssizlə (samitlə) tələffüzü, başqa sözlə desək, eyni cinsli ikinci bir səssizin də əlavəsi nəzərdə tutulur” [İslamov, 1968, s. 55]. Prof. T.Hacıyev isə söz köklərində samitlərin qoşalaşmasını qrammatik hadisə hesab edir. Onun fikrincə, samitlərin qoşalaşmasından sözlərdə artıqlıq ifadə edən məna çalarlığı yaratmaq üçün istifadə edilmişdir. Zaman keçdikcə bu sözlərdən bəzisi bir qrup türk dillərində, bəzisi başqa qrup türk dillərində qoşa səssizlə (samitlə) formalaşmış ədəbi dil norması hüququnu qazanmış, bəziləri isə ancaq danışiq dilində qalıb, ancaq müəyyən danışiq məqamlarında işlənir [Hacıyev, 2012, s. 27]. Səssizlərin (samitlərin) bu cür qoşalaşmasını assimilyativ xasiyyətli qoşalaşmadan fərqləndirmək lazımdır. Burada söhbət o qoşalaşmadan gedir ki, sözün daxilində olan bir səssiz (samit) heç bir başqa səs təsiri olmadan ikiləşir.

Naxçıvan şivələrində samitlərin qoşalaşmasına aşağıdakı məqamlarda rast gəlirik:

l səsinin qoşalaşması şivələrdə çox geniş yayılmasa da, bəzi sözlərdə bu hadisəyə rast gəlirik: illacım “əlacım”, illap “lap” (Babək, Ordubad, Şərur). Qoşalaşmanın bu tipi türk dillərinin dialektlərində də özünü göstərir: türkmən dilinin dialektlərində: mesellem “meselem”, şille “şile” [Annanirov et al., 1972, s. 110]; tatar dilinin dialektlərində: оллы ата “олы ата”, пеллән “белен” [Maxmutova, 1978, s. 51].

m səsinin qoşalaşması Naxçıvan şivələrində nisbətən tez-tez rast gəldiyimiz fonetik hadisədir: hamı “hamı”, düzəmməli “düzəməlli”, həmməşə//həmmişə “həmişə”, tərtəmmiz “tərtəmiş”, çommaq “çomaq” (əksər şivələrdə). Qoşalaşmanın bu tipi türkmən və türk dillərinin dialektlərində də qeydə alınmışdır: türkmən dilinin ərəsarı dialektində: йамман [Annanirov et al., 1972, s. 110]; türk dilinin cənub-şərqi Anadolu dialektlərində: gömmerler “gömerler” [Caferoğlu, 1995, s. 83].

r səsinin qoşalaşması: minkərrə “min kərə” (Şahbuz), titirradi (əksər şivələrdə). Qoşalaşmanın bu tipi digər türk dillərində və onların dialektlərində də özünü göstərir.

v səsinin qoşalaşması: əvvam//avvam “avam” (əksər şivələrdə). Bu qoşalaşma türkmən dialektlərində: hovva “xava”, ovvol “oval//ozal” [Annanirov et al., 1972, s. 110]; İraq-türkmən şivələrində: dəvvə [İraq-türkmən ləhcəsi, 2004, s. 107] nümunələrində qeydə alınmışdır.

q səsinin qoşalaşması: oqqədə “o qədər”, bıqqədə “bu qədər” (əksər şivələrdə), çuqqur “çuxur” (Babək), naqqış “naxış”, yoqquş “yoxuş” (Səderək). Son nümunələrdə həm x səsinin q səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi baş vermiş, həm də q səsi qoşalaşmışdır. q səsinin qoşalaşması hadisəsi İraq-türkmən şivələrində: baqqam “gil”, oqqədə//oqqədər [İraq-türkmən ləhcəsi, 2004, s. 108] sözlərində özünü göstərir.

ç səsinin qoşalaşması: kiççix’ “kiçik”, qoççağ “qoçaq” (Ordubad, Şahbuz, Şərur). Bu hadisə İraq-türkmən şivələrində: keççə [İraq-türkmən ləhcəsi, 2004, s. 109]; türkmən dilinin dialektlərində: учарык “учарык”, гычч этмэк [Annanirov et al., 1972, s. 64]; Türkiyə türkcəsinin Qaziantep dialektində: küççük “küçük” [Caferoğlu, 1995, s. 71] sözlərində qeydə alınmışdır.

c səsinin qoşalaşması: höccət<höcət.

ş səsinin qoşalaşması: qəşşəx’ “qəşəng”, başşax “başaq”, aşşağa “aşağı” (Ordubad, Şahbuz). Bu hadisə digər türk dillərinin dialektlərində də qeydə alınmışdır: məs.: türkmən dilinin dialektlərində: кышша “кыша”, мәшшин “машын”, пешшә “пешә” [Annanirov et al., 1972, s. 63], türk dilinin dialektlərində: aşşık, aşşağı “aşağı”, başşak “başak” [Aksoy, 1945, s. 71].

s səsinin qoşalaşması: qıssa//qıssası “qısa”, ossahat “o saat”, kəssəx’ “kəsək”. s səsinin qoşalaşması İraq-türkmən şivələrində: qıssa, kössək, kössüv, ussu/issu “su” [İraq-türkmən ləhcəsi, 2004, s. 108], türkmən dilinin ərəsarı dialektində: месси “меси”, йассы “ясы” [Annanirov et al., 1972, s. 111] sözlərində də baş verir.

Nümunələrin işlənmə məqamına əsasən deyə bilərik ki, Naxçıvan şivələrində söz ortasında samitlərin qoşalaşması sözə müəyyən məna çalarlığı verir. Belə ki, samitləri qoşalaşmış sözlərin ifadə etdiyi məna ilə həmin sözlərin tək samitli variantındakı məna arasında çoxluq-azlıq, artıqlıq,

keyfiyyət fərqi qabarıq şəkildə özünü göstərir. Naxçıvanın müxtəlif şivələrində samiti qoşalaşmış sözlərin bir qismi ədatla: illap e uzzun, bir qismi sayla: min kərrə, bir qismi sifətin çoxaltma dərəcəsi ilə: tərtemmiz, qəttəzzə, bir qismi kiçiltmə mənası bildirən şəkilçi ilə: ottuzca manat - birlikdə işlənir. Şəkilçisiz, ədatsız, dərəcə əlamətsiz işlənən qoşasamitli sözlərdə də əvvəlkinə nisbətən samitin qoşalaşması ilə mənanın daha da qüvvətləndiyini aydın müşahidə etmək olur.

HECA ARTIMI

Naxçıvan şivələrində sait və samit səslərin əlavəsi olduğu kimi, bəzi hallarda sözlərə hecanın əlavəsini də müşahidə etmək olur. Bu fonetik hadisə sözün müxtəlif yerlərində baş verə bilər və geniş yayılmış hadisə deyildir: indiyənə kimin “indiyə kimi”, kırıntı “kran”, məsələmi “məsələ”, o günnerim//o günüsü “o gün”, durumpa “truba”, imkanat “imkan”, başarışix “bacarıq” (əksər şivələrdə), bulandırax “bulanıq”, qarandırax “qaranlıq”, gözdədiyr “izləyir” (Kəngərli, Şəhur), acalmışam “acmışam”, bəyaxlarım “bayaq”, qovurlanır “qovrulur” (Ordubad), müsdəqilliliyimiz “müştəqilliyimiz”, qabaxlarım “qabaqlar, əvvəllər”, donuyur “donur”, yorulmuyur “yorulmur” (Şahbuz), tələsiyir “tələsir” (əksər şivələrdə).

HECA DÜŞÜMÜ

Dilçilik ədəbiyyatlarında bu hadisə qapologiya hadisəsi adlandırılır. Naxçıvan şivələrində də Azərbaycan dilinin əksər şivələrində olduğu kimi, heca yaradan sait səsin düşümü ilə bağlı olaraq heca düşümü hadisəsi də özünü göstərir. Bu zaman bəzən bütün heca, yaxud hecadakı bir neçə səs düşür və bəzi hallarda hecadan əvvəlki sait səs də uzanır. Qapologiya hadisəsi sözün müxtəlif yerlərində baş verə bilər: Xəccə “Xədicə”, gətdilər “gətirdilər”, otdu “oturdu”, üsdə “üstündə”, atda “altında”, həqqən “həqiqətən”, nə:m “nəbilim”, gə:m “gəlim”, inta:sı “intəhası” (əksər şivələrdə), də:rix’ “dəyərək”, yə:ndə “yeyəndə” (Culfa), gözdərix “gözləyərək”, ağılarsan “ağlayarsan”, bişirrix “bişirərək”, yə: “yiyə” (Ordubad), dərbəşəcix’ “tərpənəcəyik”, başdarix “başlayırıq”, gözdəram “gözləyəram”, gətirəram “gətirəram” (Babək, Naxçıvan).

Azərbaycan dilinin əksər şivələrində olduğu kimi, heca düşümü hadisəsi İraq-türkman şivələrində də özünü göstərir: mırta//murta “yumurta”, ağılram “ağlayıram”, ağılrix “ağlayırıq”, tanıram, tanırix, bağlısan “bağlayırsan”, bağlısız bağlayırsız”, anışlı “anlayışlı”, doqzancı “doxsanınıcı”, al-mam, gedməm [İraq-türkman ləhcəsi, 2004, s. 69]. Heca düşümünə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində, qədim ədəbi dil nümunələrində tez-tez rast gəlmək olur: ...Bayat boyundan Qorqud ata *derlər* bir ər qopdı. Nə *dersə* olurdu [Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 19].

Nəsiminin dilində:

Səb’əxan hafizə *sordum* qaşın ilə üzünü,
Həqq ilə batili fərq edici fərqlən dedilər [Nəsimi, 2004, s. 132].

Xətəinin dilində:

Xətəyim *der*: – Quşaq quşan,
Toz olur türaba düşən,
Budur dərvişliyə nişan;
Yolu gərək yol əhlinin [Xətai, 2005, s. 344].

“Oğuznamə”nin dilində: Bal tutan parmağını *yalar*. Çoq taş qaldıran ya yılana *uğrar*, ya çayana *uğrar* [Oğuznamə, 2006, s. 77; 89].

Türk dillərində heca düşümündən bəhs edərkən N.K.Dmitriyev göstərir ki, heca düşümü nəticəsində əmələ gələn sözlər həmin dillərin ədəbi dilinə keçmişdir. O qeyd edir ki, türkmən dilindən hecanın düşməsi nəticəsində danışq dilində feilin nəqli keçmiş zamanında yeni forma meydana gəlmiş və bu forma ədəbi dilə keçmişdir: аламөк<аланым өк “alanım yox”, билемөк<биленим өк “bilənim yox” [Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri, 1962, s. 40]. Akademik M.Şirəliyev yazır:

Dialektlərdəki bir sıra söz və formalar heca düşümü nəticəsində meydana gəlmişdir. Bunu qədim türk dillərinin materialları sübut edir. Alman türkoloqu A.Qabenin verdiyi məlumata əsasən uyğurcada işlənən: sürçi “rəngsaz”<sürücü, otacu “həkim”<otadacu, ərəkən “olurkən”<ərürkən-dən heca düşümü nəticəsində əmələ gəlmişdir. M.Şirəliyevə görə ədəbi dilimizdə işlənən -dır, -dir, -dur, -dür şəkilçiləri turur feilindən, dialektlərimizdə aladu şəklində işlənən indiki zaman şəkilçisi də ala turur mürəkkəb feilindən heca düşümü nəticəsində meydana gəlmişdir [Şirəliyev, 2008, s. 70]. Demək, heca düşümü tarixən dildə yeni söz yaratmağa, nitqi səlisləşdirməyə və qrammatik formaların sadələşdirilməsinə xidmət etmişdir.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, şivələrdə baş verən bu fonetik hadisələr onların xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, həmçinin dilin fonetik sisteminin tarixi xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq baxımından olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə haqqında söz açdığımız səslərin yerdəyişməsi, samitlərin qoşalaşması, heca artımı, heca düşümü kimi hadisələrin şivələrdə baş verməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır. Onlar müəyyən qanunauyğunlar əsasında baş verir və bu da həmin hadisənin baş verdiyi sözün şivə variantını formalaşdırır və canlı xalq danışığının xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu hadisələrin tədqiqi Azərbaycan dialektologiyası üçün çox əhəmiyyətlidir, çünki Naxçıvan şivələrində baş verən fonetik hadisələrin sistemli şəkildə araşdırılması yalnız konkret bir bölgənin dil xüsusiyyətlərinin deyil, bütövlükdə dilimizin fonetik inkişaf qanunauyğunluqlarının aşkarlanmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

- Aksoy, Ö.A. (1945). *Gaziantep ağzı*. 3 cilt, c. 1. TDK Yayınları.
- Annanırov, A., Berdiyev, R., Durbiyev, N. & Şamıradov, K. (1972). *Türkmen dilinin ərsarı dialekti*. Aşqabat.
- Caferoğlu, A. (1995). *Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*. TDK Yayınları.
- Hacıyev, T.İ. (2012). *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*. I hissə. Elm.
- Xətai, Ş.İ. (2005). *Əsərləri*. Şərq-Qərb.
- İraq-türkman ləhcəsi*. (2004). Elm.
- İslamov, M. (1968). *Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti*. Azərb. SSR EA nəşriyyatı.
- Kitabi-Dədə Qorqud*. (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Tərt. ed. S.Əlizadə. Öndər.
- Махмутова, Л.П. (1978). *Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка*. Москва: Наука.
- Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri*. (1962). M.Ş.Şirəliyevin redaktorluğu ilə. Azərb.SSR EA nəşriyyatı.
- Nəsimi, İ. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. 2 cildə. II c. Lider.
- Oğuznamə*. (2006). Tərt. ed. S.Əlizadə. Şərq-Qərb.
- Şirəliyev, M.Ş. (2008). *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları*. Şərq-Qərb.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 09.01.2026

Son variant 10.02.2026